

Χρήστος Ι. Παρασκευόπουλος*

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ,
ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ:
Συλλογική δράση και δημόσια αγαθά
στην εποχή της παγκοσμιοποίησης**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο αναφέρεται στο ρυθμιστικό ρόλο του κοινωνικού κεφαλαίου και της κοινωνίας πολιτών στη δημόσια πολιτική στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Το βασικό επιχείρημα είναι ότι η ανάπτυξη της παγκοσμιοποίησης θέτει σε αμφισβήτηση τον παραδοσιακό ρόλο του κράτους στη δημόσια πολιτική και υποσκάπτει τις κορπορατιστικές διευθετήσεις που αποτέλεσαν τη βάση του κοινωνικού συμβολαίου στις περισσότερες δυτικές δημοκρατίες κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, ευνοώντας την ανάπτυξη του πλουραλισμού ως σχεδόν κυρίαρχου παραδείγματος διαμεσολάβησης συμφερόντων. Σ' αυτό το περιβάλλον δημόσιας πολιτικής, το κοινωνικό κεφάλαιο, ως σύστημα θεμελιωδών κοινωνικών νορμών, παίζει καθοριστικό ρόλο στην ισχυροποίηση της κοινωνίας πολιτών διευκολύνοντας τη συλλογική δράση. Η κοινωνία πολιτών αποτελεί βασικό φορέα δράσης στα πλαίσια του πλουραλιστικού συστήματος, συμπληρώνοντας ή υποκαθιστώντας κρατικούς φορείς, τόσο στην άσκηση της ρυθμιστικής λειτουργίας σε ευρύ φάσμα τομέων δημόσιας πολιτικής όσο και στην παροχή δημοσίων αγαθών και υπηρεσιών.

* Ερευνητικός Εταίρος στο Ελληνικό Παρατηρητήριο του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου του London School of Economics and Political Science (LSE).

** Το άρθρο αυτό έχει παρουσιασθεί με άλλη μορφή στο συνέδριο με θέμα *Η Δημοκρατία πέρα από το Έθνος-Κράτος*, της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα, 5-7 Οκτωβρίου 2000.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Η παγκοσμιοποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων, των πληροφοριών και του κεφαλαίου, ως συνέπεια των ραγδαίων τεχνολογικών μεταβολών και της σταδιακής μεταμόρφωσης του τεχνολογικού παραδείγματος από το τέλος της δεκαετίας του 1960, έχει οδηγήσει στην ανάδυση ενός νέου μοντέλου πολιτικής οικονομίας που χαρακτηρίζεται από: α) παγκόσμια συγκέντρωση του χρηματιστηριακού κεφαλαίου και υπερχρή του έναντι της παραγωγής, β) διεθνοποίηση της τεχνολογίας και αυξανόμενους ρυθμούς απαξίωσης των νέων τεχνολογιών, γ) τη διαρκώς αυξανόμενη σημασία της γνώσης ως παραγωγικού συντελεστή, δ) την ανάδυση παγκόσμιων ολιγοπωλίων, ε) την ανάδυση μιας διεθνικής οικονομικής διπλωματίας, στ) την παγκοσμιοποίηση της επικοινωνίας και των μεταναστευτικών ρευμάτων που οδηγούν στην ανάδειξη παγκόσμιων πολιτισμικών προτύπων και στην αποσύνδεση των εννοιών της πολιτισμικής ταυτότητας και του χώρου, και τέλος, ως αποτέλεσμα των παραπάνω, ζ) την ανάδειξη της παγκόσμιας διάστασης του χώρου (Amin and Thrift, 1994, σ. 3-5).

Όλες οι παραπάνω εξελίξεις έχουν επιφέρει αυξημένο διεθνή ανταγωνισμό, συνοδευόμενο από κατάρτιση και αστάθεια των αγορών που με τη σειρά τους οδηγούν τις επιχειρήσεις στην προώθηση νέων στρατηγικών ανταγωνισμού, όπως συγχωνεύσεις, συνεργασίες, διασυνοριακές μετακινήσεις και ευέλικτη εξειδίκευση. Σαν αποτέλεσμα, οι επιχειρήσεις καθίστανται σταδιακά πολυεθνικές για να επιβιώσουν στο ανταγωνιστικό περιβάλλον. Έτσι, το κυρίαρχο χαρακτηριστικό του διεθνούς οικονομικού τοπίου είναι η ολοένα αυξανόμενη αλληλεξάρτηση μεταξύ των φορέων δράσης (ατομικών και θεσμικών), η οποία συνδέεται άμεσα με το διεθνές περιβάλλον και συνοδεύεται από υψηλά επίπεδα αβεβαιότητας και ρίσκου που απορρέουν από την τεχνολογική αλλαγή και τη διαφοροποίηση ως προς τις ικανότητες διαχείρισης της γνώσης και της πληροφορίας (Boyer, 1988). Το παγκόσμιο αυτό περιβάλλον έχει επιφέρει σημαντικές μεταβολές σε όλους σχεδόν τους τομείς δημόσιας πολιτικής, αμφισβητώντας τον παραδοσιακό ρόλο του κράτους στην παροχή δημοσίων αγαθών και υποσκάπτοντας την κυριαρχία του κορπορατιστικού παραδείγματος στη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Τα παραπάνω (ο ουσιαστικός ρόλος του κράτους στην παροχή δημοσίων αγαθών και ο κορπορατισμός) αποτέλεσαν θεμελιώδη στοιχεία του κυρίαρχου –τουλάχιστον όσον αφορά τη Δυτι-

κή Ευρώπη– ρυθμιστικού παραδείγματος κατά τη διάρκεια της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου που βασιζόταν στο συνδυασμό μαζικής παραγωγής και κρατικού παρεμβατισμού.

Ο διαρκώς μειούμενος ρόλος του κράτους στην παροχή δημοσίων αγαθών ερμηνεύεται ως επακόλουθο της κυριαρχίας των οικονομικών της προσφοράς και συνακόλουθα της αυξανόμενης σημασίας της δημοσιονομικής πειθαρχίας που επιβάλλεται μέσα από περικοπές των δημοσίων δαπανών για τη διασφάλιση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας. Η ίδια αναγκαιότητα, εξάλλου –για εξασφάλιση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας–, έχει οδηγήσει στη μετάβαση από το παρεμβατικό στο σύγχρονο ρυθμιστικό κράτος (Majone, 1998). Από την άλλη πλευρά, η υπονόμηση του κορπορατισμού σε εθνικό επίπεδο και η σταδιακή μεταμόρφωση του παραδείγματος συλλογικής δράσης και διαμεσολάβησης των συμφερόντων συνδέονται άμεσα με τρεις αλληλένδετες εξελίξεις. Πρώτον, υπάρχει αυξανόμενη ζήτηση για ρυθμιστικές λειτουργίες σε διεθνές και υπερεθνικό επίπεδο εκ μέρους των πολυεθνικών επιχειρήσεων και άλλων οργανισμών ιδιωτικών συμφερόντων, οι οποίοι προτιμούν τη συγκεντροποίηση της ρυθμιστικής λειτουργίας σε υπερεθνικό επίπεδο, επειδή κατ’ αυτόν τον τρόπο μειώνεται το κόστος των συναλλαγών. Ως συνέπεια του παραπάνω έχει επέλθει σταδιακή μεταβίβαση κρίσιμων ρυθμιστικών λειτουργιών από τους εθνικούς σε διεθνείς (π.χ., Παγκόσμια Τράπεζα, Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου) ή υπερεθνικούς (Ευρωπαϊκή Επιτροπή) θεσμούς. Δεύτερον, κατά παρεμφερή τρόπο, οργανώσεις συλλογικών συμφερόντων, όπως περιβαλλοντικά κινήματα ή οργανώσεις καταναλωτών, θεωρούν τις ρυθμιστικές λειτουργίες σε διεθνές ή υπερεθνικό επίπεδο ως λιγότερο δαπανηρές και πιθανόν περισσότερο αποτελεσματικές από ό,τι οι δομές διαμεσολάβησης συμφερόντων στο εθνικό επίπεδο. Ως εκ τούτου, προσπαθούν να εξασφαλίσουν τους απαραίτητους πόρους για την αύξηση της επιρροής τους σε διεθνές επίπεδο. Τέλος, και ίσως το σημαντικότερο, οι μεταβιομηχανικές κοινωνίες δεν χαρακτηρίζονται πλέον από την απλή διάκριση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας και συνεπώς η έννοια της κοινωνικής τάξης έχει υποχωρήσει ως προσδιοριστικός παράγοντας των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών συμφερόντων και αξιών των ατόμων (Χαράλαμπος, 1998). Αντίθετα, το βασικό χαρακτηριστικό των μεταβιομηχανικών κοινωνιών είναι η πολλαπλότητα και πολυπλοκότητα των συμφερόντων, οι διαστάσεις των οποίων υπερβαίνουν τα στενά όρια του κορπορατισμού. Στο πλαίσιο αυτό χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των ατόμων με μετα-υλιστικούς αξιακούς προσανατολισμούς, τα

οποία, αποκλειόμενα από τις ρυθμίσεις στα πλαίσια του κορπορατισμού, τείνουν να σχηματίζουν τα αποκαλούμενα «νέα κοινωνικά κινήματα», όπως κινήματα ατομικών δικαιωμάτων ή οικολογίας. Επιπροσθέτως, η ιεραρχική «εκ των άνω» δομή μεταξύ οργανώσεων κορυφής και συνεργατικών οργανώσεων βάσης όπως επίσης και ο περιοριστικός/κλειστός χαρακτήρας των τριμερών διαπραγματεύσεων μεταξύ κοινωνικών εταίρων και κράτους, ως ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της διαμεσολάβησης συμφερόντων στα πλαίσια του κορπορατισμού (Dunleavy, 1991), εμποδίζουν το διάλογο, την επικοινωνία και τη ροή πληροφοριών μεταξύ των φορέων δράσης σε οριζόντια βάση και μπορεί να αποτελέσουν σημαντικό εμπόδιο στις διαδικασίες αλλαγής και καινοτομίας σε κρίσιμους τομείς της δημόσιας πολιτικής. Σ' αυτό το πλαίσιο, τα πολιτικά αποτελέσματα των κορπορατιστικών διευθετήσεων δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ότι αντανακλούν τη γενικότερη κοινωνική συναίνεση στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες (Schmitter and Lehbruch, 1979).

Συμπερασματικά, η παγκοσμιοποίηση θέτει σε αμφισβήτηση την κυριαρχία του κορπορατισμού, ως κυριότερου –ειδικά στη μεταπολεμική Ευρώπη– και βασισμένου στην ταξική διαφοροποίηση μοντέλου συλλογικής δράσης και διαμεσολάβησης των συμφερόντων και επιφέρει σημαντικές οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές που ευνοούν την ανάπτυξη ενός πιο πλουραλιστικού παραδείγματος τόσο σε υπερεθνικό όσο και σε εθνικό επίπεδο. Έτσι, παρά το μεικτό χαρακτήρα του συστήματος εκπροσώπησης των συμφερόντων στη σύγχρονη Ευρώπη που εμπεριέχει στοιχεία κορπορατισμού, πλουραλισμού και νεο-πλουραλισμού και αντανακλά τη συνύπαρξη μεταξύ του αγγλο-σαξονικού –παραδοσιακά πλουραλιστικού– μοντέλου αφενός και της νεο-κορπορατιστικής παράδοσης της ηπειρωτικής Ευρώπης αφετέρου (Hix, 1999), υπάρχει μια καθαρή τάση προς ένα μάλλον πλουραλιστικό σύστημα εκπροσώπησης συμφερόντων τόσο σε εθνικό όσο και κυρίως σε υπερεθνικό επίπεδο (Streeck and Schmitter, 1991).

Αυτή η θεμελιώδης μεταβολή των παραμέτρων στην εκπροσώπηση συμφερόντων με τη διαφαινόμενη επικράτηση ενός μάλλον ανταγωνιστικού παραδείγματος, όπως ο πλουραλισμός, συνδέεται με την επιδείνωση των κοινωνικών ανισοτήτων και ιδιαίτερα του χάσματος μεταξύ πλουσίων και φτωχών τόσο σε διεθνή όσο και σε εθνική κλίμακα (Πελαγίδης, 2001), καθώς επίσης και με σοβαρά προβλήματα στην παροχή δημοσίων αγαθών (Hirst and Thompson, 1996). Το παρόν άρθρο πραγματεύεται τις επιπτώσεις αυτών των αλλαγών και προτείνει την ισχυροποίηση της κοινωνίας πολιτών ως εναλλακτική λύση που μπορεί

να αντισταθμίσει τις αρνητικές επιπτώσεις από την αδυναμία του κράτους στην παροχή δημοσίων αγαθών και τη διαφαινόμενη κυριαρχία του πλουραλισμού στην εκπροσώπηση των συμφερόντων. Το πρώτο κεφάλαιο εξετάζει την έμμεση και την άμεση λειτουργία της κοινωνίας πολιτών στη δημόσια πολιτική στα πλαίσια ενός πλουραλιστικού συστήματος. Η έμμεση λειτουργία αναφέρεται κυρίως στην κρίσιμη για τη δημόσια πολιτική διαδικασία ρύθμισης, ενώ η άμεση αφορά την απευθείας συμμετοχή φορέων δράσης της κοινωνίας πολιτών στην παραγωγή και παροχή δημοσίων αγαθών και υπηρεσιών. Το δεύτερο κεφάλαιο εισάγει την έννοια των κοινωνικών νορμών (κοινωνικού κεφαλαίου) ως κρίσιμου θεωρητικού εργαλείου για την επίτευξη συνεργασίας, συλλογικής δράσης και συνεπώς για την οικοδόμηση και ισχυροποίηση της κοινωνίας πολιτών στα πλαίσια ενός καθαρά ανταγωνιστικού συστήματος εκπροσώπησης των συμφερόντων. Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται περιληπτικά σε αποτελέσματα εμπειρικής έρευνας από συγκεκριμένους τομείς δημόσιας πολιτικής σχετικά με το ρόλο του κοινωνικού κεφαλαίου στη διευκόλυνση της συνεργασίας, την επίτευξη συλλογικής δράσης και συνεπώς την ισχυροποίηση της κοινωνίας πολιτών που με τη σειρά της οδηγεί σε υψηλότερα επίπεδα θεσμικής επίδοσης στη δημόσια πολιτική και στη βελτίωση της λειτουργίας της δημοκρατίας. Το τελευταίο κεφάλαιο συγκεντρώνει συμπερασματικές παρατηρήσεις σχετικά με το ρόλο του κοινωνικού κεφαλαίου ως σημαντικού θεωρητικού εργαλείου σε κρίσιμα ζητήματα της σύγχρονης δημόσιας πολιτικής.

Ο ΡΥΘΜΙΣΤΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΠΟΛΙΤΩΝ

Παρά το γεγονός ότι ο πλουραλισμός είναι περισσότερο συνδεδεμένος με την αγγλο-σαξονική δημοκρατική παράδοση, θεωρείται ότι αποτελεί το κλασικό μοντέλο εκπροσώπησης των συμφερόντων στα πλαίσια του δημοκρατικού συστήματος διακυβέρνησης γενικώς. Αναφέρεται στην οργάνωση ανταγωνιστικών συλλογικών συμφερόντων η οποία βασίζεται στη δημιουργία κοινωνικών ελέγχων και ισορροπιών (societal checks and balances) προς την κατεύθυνση εξισορρόπησης του ρόλου κρατικών φορέων/υπηρεσιών και ειδικών ισχυρών ομάδων πίεσης. Η θεμελιώδης υπόθεση είναι ότι μέσω του ανταγωνισμού μεταξύ των διαφόρων ομάδων συμφερόντων θα υπάρξει πάντα κάποια εξισορροπητική δύναμη που θα αποτρέπει την κυριαρχία συγκεκριμένων ισχυρών ομάδων πίεσης στην πολιτική διαδικασία, επιτυγχάνοντας έτσι κοινωνική ισορροπία (Lipset, 1959). Κατ' αυτόν τον τρόπο, αποτελεί βασική παραδοχή

του πλουραλιστικού παραδείγματος, ότι ομάδες πίεσης της κοινωνίας πολιτών, όπως περιβαλλοντικές οργανώσεις ή ομάδες καταναλωτών, έχουν ισοδύναμη επιρροή με τις ομάδες ιδιωτικών συμφερόντων, όπως για παράδειγμα οι ομάδες πίεσης των βιομηχάνων, στους αρμόδιους κυβερνητικούς φορείς ή στις ανεξάρτητες ρυθμιστικές αρχές, ο ρόλος των οποίων είναι να δρουν ως «επιδιαιτητές» στα πλαίσια του ανταγωνιστικού παιχνιδιού μεταξύ των διαφόρων ομάδων συμφερόντων.¹ Κατά συνέπεια, η κοινωνία πολιτών αναγνωρίζεται ως κρίσιμος θεσμικός φορέας δράσης στο πλαίσιο του πλουραλιστικού παραδείγματος.

Θεωρητικοί του 19ου αιώνα, επηρεασμένοι από την κοινωνική και πολιτισμική παράδοση στην πολιτική ανάλυση με αφετηρία τη μελέτη της Αμερικανικής δημοκρατίας από τον Tocqueville (1969), προσδιόρισαν την έννοια της κοινωνίας πολιτών ως «μια σφαίρα κοινωνικής διάδρασης, διακριτή από την οικονομία και το κράτος, που χαρακτηρίζεται από εθελοντική συνεργασία, ενεργούς πολίτες, τα μέσα επικοινωνίας με την ευρεία έννοια, και από ένα σύνολο νομικών δικαιωμάτων των υποκειμένων» (Cohen, 1999, σ. 213). Εντούτοις, ενώ σύμφωνα με αυτόν τον προοιμιακό εννοιολογικό προσδιορισμό η κοινωνική διάδραση και η διακριτότητα από τις σφαίρες της οικονομίας και του κράτους αναγνωρίστηκαν ως τα βασικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας πολιτών, Ευρωπαίοι θεωρητικοί του 20ού αιώνα συνεισέφεραν στην περαιτέρω θεωρητική θεμελίωση της έννοιας, εμπλουτίζοντάς την με σημαντικές παραμέτρους, όπως αυτές της πολιτισμικής διάστασης, των άτυπων δικτύων συμμετοχής των πολιτών, των κοινωνικών κινημάτων και του αναπροσδιορισμού της δημόσιας σφαίρας σε επικοινωνιακούς όρους. Συγκεκριμένα, η έμφαση του Gramsci (1971) στην πολιτισμική διάσταση με ενσωματωμένες πολιτικές αναφορές οδήγησε στην αναγνώριση της θεσμικής συνιστώσας της κοινωνίας πολιτών με την έννοια ότι οι θεσμοί θεωρούνται ως πεδίο για τη διαμόρφωση αξιών, νορμών και συλλογικών ταυτοτήτων. Από την άλλη πλευρά, ο Touraine (1981) τόνισε τον δυναμικό και διεκδικητικό χαρακτήρα της κοινωνίας πολιτών, διακρίνοντας μεταξύ άτυπων δικτύων (κοινωνικών κινημάτων) και

1. Πρέπει να σημειωθεί ότι κατά την παραδοσιακή προσέγγιση της θεωρίας ρύθμισης η ρυθμιστική λειτουργία πρέπει να επιτελείται από ανεξάρτητους θεσμούς που δεν βασίζονται στο πλειοψηφικό σύστημα, ώστε να περιορίζονται οι κίνδυνοι από την αποκαλούμενη «τυραννία της πλειοψηφίας» (Majone, 1998). Αντιθέτως, σύμφωνα με μια πιο θετική προσέγγιση (Stigler, 1971), υπάρχει ζήτηση εκ μέρους φορέων ιδιωτικών συμφερόντων για ρύθμιση, η οποία προσφέρεται άμεσα από το πολιτικό σύστημα.

πιο τυπικών εθελοντικών και ταξικών οργανώσεων, όπως τα συνδικάτα. Τέλος, ο αναπροσδιορισμός της δημόσιας σφαίρας μέσα από τους φακούς της επικοινωνίας από τον Habermas (1989) συνεισέφερε σημαντικά στην αναγνώριση της σημασίας των διασυνδέσεων μεταξύ επικοινωνίας και συμβουλευτικής κοινωνικοποίησης σε όρους εσωτερικευμένων νορμών και αξιών, οι οποίες με τη σειρά τους ισχυροποιούν την κοινωνία πολιτών.

Συνολικά, η σύγχρονη συζήτηση γύρω από τη διάθρωση και το ρόλο της μεταβιομηχανικής κοινωνίας πολιτών στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης επικεντρώνεται σε εθελοντικά, πυκνά δίκτυα αυτοδέσμευσης των πολιτών και κοινωνικής ανταλλαγής με οριζόντια διάθρωση, τα οποία συνιστούν ένα ξεχωριστό οργανωτικό μοντέλο, τόσο προς το ιεραρχικό μοντέλο της κρατικής οργάνωσης όσο και προς την αγορά (Cohen, 1999). Αυτά τα «νέα» κοινωνικά κινήματα είναι συνήθως προσανατολισμένα προς συγκεκριμένους τομείς πολιτικής (π.χ., περιβάλλον, κοινωνική πρόνοια) και δραστηριοποιούνται σε διεθνές, υπερεθνικό ή εθνικό επίπεδο. Επιπροσθέτως, στα πλαίσια ενός περιβάλλοντος δημόσιας πολιτικής που διέπεται από τον ανταγωνισμό μεταξύ ομάδων οργανωμένων συμφερόντων, τα κοινωνικά αυτά κινήματα επιτελούν δύο κρίσιμες λειτουργίες. Πρώτον, μπορεί να λειτουργούν ως άτυποι, αλλά σε πολλές περιπτώσεις πανίσχυροι ρυθμιστές σε συγκεκριμένους τομείς πολιτικής μέσα από την ενεργητική συμμετοχή, κινητοποίηση και διεκδικητική παρέμβασή τους σε ζητήματα προστασίας ή προαγωγής δημόσιων συμφερόντων/αγαθών, βελτιώνοντας έτσι τη θεσμική επίδοση σε ό,τι αφορά τους τυπικούς ρυθμιστικούς φορείς και κατ' ακολουθία την αποτελεσματικότητα της πολιτικής. Η αναγνώριση αυτού του ρυθμιστικού ρόλου της κοινωνίας πολιτών, εξάλλου, υπογραμμίζεται από την ανάδυση του νεο-πλουραλισμού σε εθνικό και ιδιαίτερα σε υπερεθνικό επίπεδο στα πλαίσια της ΕΕ, όπου οι μη κυβερνητικές οργανώσεις πολλές φορές απολαμβάνουν προνομαϊκή πρόσβαση στην πολιτική διαδικασία σε σύγκριση με άλλες ομάδες συμφερόντων (Hix, 1999). Από την άλλη πλευρά, αυτή η ρυθμιστική λειτουργία της κοινωνίας πολιτών αντιπροσωπεύει τη γνωστή ως «ομαδική» («groupist») προσέγγιση στο πλαίσιο της θεωρίας ρύθμισης και ελέγχου στη δημόσια πολιτική, η οποία βρίσκεται στον αντίποδα της –συνήα κυρίαρχης στα πλουραλιστικά συστήματα– προσέγγισης της «επιλογικότητας» («choicist») (Hood, 1998). Η τελευταία αποδέχεται τον ανταγωνισμό ως βασικό μηχανισμό ελέγχου και ρύθμισης στη δημόσια πολιτική και βασίζεται στο διάσημο, στη βιβλιογραφία της «δημόσιας

επιλογής», θεώρημα του Tiebout (1956), σύμφωνα με το οποίο οι πολίτες (φορολογούμενοι, καταναλωτές) μπορούν να ελέγχουν την απόδοση των κυβερνήσεων ως προς την παροχή συγκεκριμένων αγαθών ή υπηρεσιών μέσω της ικανότητάς τους να μετακινούνται («ψηφίζοντας με τα πόδια τους»—«voting by their feet») από ένα καθεστώς δικαιοδοσίας (περιοχή, κράτος) σε άλλο, με κριτήριο τη μεγιστοποίηση της ατομικής τους ευημερίας σε όρους ανάλυσης κόστους-οφέλους από την προσφερόμενη κάθε φορά δέσμη μεταξύ φορολογικής επιβάρυνσης αφενός και επιπέδου δημοσίων αγαθών ή υπηρεσιών αφετέρου. Εντούτοις, με δεδομένο ότι οι υπάρχουσες σημαντικές πολιτισμικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των χωρών, ιδιαίτερα στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συνήθως αποθαρρύνουν ή και αποτρέπουν τις μετακινήσεις αυτές των πολιτών, η στηριζόμενη στην κοινωνία πολιτών «ομαδική» προσέγγιση αποτελεί μια πιο αποτελεσματική στρατηγική ρύθμισης σε σχέση με αυτήν της «επιλογής».

Η δεύτερη σημαντική λειτουργία των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών είναι η άμεση εμπλοκή τους στη διαδικασία παραγωγής και παροχής δημοσίων αγαθών ή υπηρεσιών, όπως π.χ. ιατρική φροντίδα, με στόχο τη δημιουργία κοινωνικών δικτύων ασφαλείας (safety nets). Αυτή η λειτουργία, όμως, είναι συνήθως πιο εύκολο να αναπτυχθεί σε εθνικό ή κυρίως σε υποεθνικό παρά σε υπερεθνικό επίπεδο.

Σε κάθε περίπτωση, όμως, η ανάπτυξη και ισχυροποίηση της κοινωνίας πολιτών δεν παύει να αποτελεί θεμελιώδες πρόβλημα συλλογικής δράσης, με την έννοια των όρων και προϋποθέσεων υπό τις οποίες θα ήταν δυνατόν ατομικοί φορείς δράσης να επιθυμούν να λάβουν μέρος σε εθελοντικές οργανώσεις χωρίς την παρέμβαση κάποιας τρίτης εξωγενούς δύναμης, όπως π.χ. το κράτος. Σ' αυτό το πλαίσιο, το πρόβλημα έγκειται στο ότι οι βασικές υποθέσεις του πλουραλισμού σχετικά με την ισοδύναμη επιρροή όλων των ανταγωνιστικών ομάδων πίεσης στην πολιτική διαδικασία είναι δύσκολο να επιβεβαιωθούν στον πραγματικό κόσμο. Αυτό συμβαίνει επειδή είναι ευκολότερο για τις ομάδες ιδιωτικών συμφερόντων να αποκλείουν τα μη-μέλη από τα οφέλη που προκύπτουν από τη συλλογική δράση και συνεπώς να προσφέρουν στα μέλη τους ισχυρά επιλεκτικά κίνητρα (selective incentives) για συμμετοχή στην κοινή δράση. Αντιθέτως, αυτό δεν ισχύει στην περίπτωση των ομάδων που προσανατολίζονται προς τα δημόσια αγαθά, δεδομένου ότι είναι πιο δύσκολο σ' αυτή την περίπτωση να εφαρμοσθούν επιλεκτικά κίνητρα, λόγω, μεταξύ των άλλων, του συνήθως μεγάλου αριθμού μελών. Έτσι, κάποιος μπορεί εύκολα να λιποτακτήσει (free ride), να

αποκομίσει δηλαδή τα οφέλη από οποιοδήποτε δημόσιο αγαθό χωρίς παράλληλα να έχει συνεισφέρει στην πραγματοποίησή του (Olson, 1965). Κατά συνέπεια, ομάδες ιδιωτικών συμφερόντων, όπως σύνδεσμοι βιομηχάνων, είναι πιο εύκολο να οργανώνονται από ό,τι οι ομάδες δημοσίων αγαθών, όπως ομάδες καταναλωτών ή περιβαλλοντικές ομάδες. Σαν αποτέλεσμα, υπάρχει άνιση πρόσβαση στην πολιτική διαδικασία και στις ρυθμιστικές αρχές μεταξύ των ομάδων ιδιωτικών συμφερόντων και φορέων της κοινωνίας πολιτών.

Συμπερασματικά, η κοινωνία πολιτών αποτελεί βασικό φορέα δράσης στο πλαίσιο του πλουραλιστικού μοντέλου διαμεσολάβησης συμφερόντων. Εντούτοις, τα επιλεκτικά κίνητρα δεν αποτελούν επαρκές εργαλείο για την επίτευξη συλλογικής δράσης και συνακόλουθα για την ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών. Ως εκ τούτου, υπάρχει ανάγκη για μια άλλη θεωρητική προσέγγιση της συλλογικής δράσης, η οποία θα μπορεί να ρίξει φως στην πολυπλοκότητα της συνεργασίας μεταξύ ατομικών φορέων δράσης και στις συνθήκες υπό τις οποίες αυτοί μπορεί να συμμετέχουν εθελοντικά στην παροχή δημοσίων αγαθών.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

Ο προσδιορισμός της έννοιας της κοινωνίας πολιτών ως μιας μάλλον αυτόνομης δημόσιας σφαιράς διακριτής τόσο από το κράτος όσο και από την αγορά καθιστά αυταπόδεικτο ότι η ανάπτυξη και ισχυροποίησή της δεν μπορεί να βασίζεται στο μηχανισμό κάποιου τρίτης, εξωγενούς δύναμης, όπως το κράτος, για την επίλυση προβλημάτων συλλογικής δράσης, αλλά μάλλον σε μοντέλα συνεργασίας που στηρίζονται στην αυτοδύναμη λειτουργία των φορέων δράσης. Η εισαγωγή της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου ως κρίσιμου εργαλείου για την επίλυση προβλημάτων συλλογικής δράσης ανταποκρίνεται στην παρὰ πάνω ανάγκη και τονίζει το ρόλο των θεσμών και των κοινωνικών νορμών στη διαδικασία αυτή.

Τα προβλήματα συλλογικής δράσης βρίσκονται στον πυρήνα της σύγχρονης πολιτικής επιστήμης και ως εκ τούτου αποτελούν αντικείμενο που διαπερνά όλες τις βασικές σχολές σκέψης στα πλαίσια του κλάδου, δηλαδή τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής, τη θεωρία των παιγνίων, το συμπεριφορισμό και τη νεοθεσμική προσέγγιση. Στο πλαίσιο της θεωρητικής προσέγγισης της ορθολογικής επιλογής, η θεωρία των παιγνίων έχει αποκρυπτογραφήσει το ουσιαστικό περιεχόμενο των προβλημάτων συλλογικής δράσης και τις συνθήκες υπό τις οποίες ορθολογικώς δρώντα

άτομα είναι δυνατόν να οδηγηθούν σε ένα κατώτερο αποτέλεσμα από την άποψη της συλλογικής ευημερίας με βάση το κριτήριο Pareto, ένα αποτέλεσμα δηλαδή που αφήνει τα συμμετέχοντα μέρη σε χειρότερη κατάσταση από αυτήν που θα είχαν επιτύχει αν είχαν συνεργασθεί. Το «Δίλημμα του Φυλακισμένου» και η «Τραγωδία των Κοινών» (Hardin, 1982· El. Ostrom, 1990) αποτελούν κλασικά παραδείγματα προβλημάτων συλλογικής δράσης που γίνονται εύκολα αντιληπτά στην καθημερινή πολιτική και κοινωνική δράση. Αποτελεί θεμελιώδη παραδοχή της θεωρίας των παιγνίων ότι η συνεργασία είναι γενικά δύσκολο να ευδοκιμήσει όταν το παιχνίδι δεν επαναλαμβάνεται, και έτσι ο λιποτάκτης δεν μπορεί να τιμωρηθεί σε επόμενες γύρους, όταν δεν υπάρχει πληροφόρηση σχετικά με τη συμπεριφορά των άλλων παικτών και όταν ο αριθμός των παικτών είναι μεγάλος. Έτσι, όταν το παιχνίδι του διλήμματος του φυλακισμένου μεταξύ δύο παικτών παίζεται μόνο μία φορά, η κυρίαρχη στρατηγική για τους παίκτες είναι αυτή της λιποταξίας. Αντίθετα, στην περίπτωση του επαναλαμβανόμενου παιχνιδιού του διλήμματος του φυλακισμένου δεν υπάρχει κυρίαρχη στρατηγική. Ως εκ τούτου, όπως έχει δείξει ο R. Axelrod (1984), η αισιοδοξία σχετικά με τη δυνατότητα των ατομικών φορέων δράσης να επιλύουν προβλήματα συλλογικής δράσης χωρίς την παρέμβαση κάποιας εξωγενούς δύναμης βασίζεται στην υπόθεση ότι η νικηφόρα στρατηγική υπό συνθήκες επαναλαμβανόμενου παιχνιδιού είναι η στρατηγική *tit-for-tat*, σύμφωνα με την οποία κάθε παίκτης ανταποκρίνεται κατά ποιοτικά παρεμφερή τρόπο προς τη δράση των άλλων παικτών.² Το σημαντικό πρόβλημα εντούτοις αναδύεται στην περίπτωση που υπάρχει μεγάλος αριθμός παικτών (n-person Prisoner's Dilemma), όπως έχει ήδη πολύ εύστοχα αποδειχθεί στη θεωρία (Olson, 1965· Barry, 1978). Συγκεκριμένα, το πρόβλημα σ' αυτή την περίπτωση έγκειται στο ότι η απλή ανταποδοτικότητα δεν είναι δυνατόν να αποδώσει, επειδή δεν υπάρχει συνήθως τρόπος για τους συνεργαζόμενους παίκτες να επικεντρώσουν την τιμωρία στους λιποτάκτες. Εξ αυτού προέρχεται η ανάγκη

2. Συγκεκριμένα, κατά το αποκαλούμενο «Folk Theorem», μια εκδοχή της στρατηγικής *tit-for-tat*, υπό συνθήκες επαναλαμβανόμενου παιχνιδιού του διλήμματος του φυλακισμένου (two-person prisoner's dilemma game), η τακτική της «λιποταξίας σε κάθε περίπτωση» δεν αποτελεί τη μοναδική περίπτωση ισορροπίας (stable equilibrium). Δες R. Axelrod (1984). Κατά συνέπεια, δεδομένου ότι η επανάληψη του παιγνίου αποτελεί μάλλον τον κανόνα στις διαδράσεις μεταξύ φορέων δράσης στα πλαίσια των σύγχρονων κοινωνικών και θεσμικών μορφωμάτων, η θεωρία των παιγνίων δεν αποκλείει την υπέρβαση προβλημάτων συλλογικής δράσης και την επίτευξη συνεργασίας (Παγουλάτος, 1999) στην περίπτωση μικρού αριθμού παικτών.

για ύπαρξη μηχανισμών ρύθμισης, όπως οι κοινωνικές νόρμες ή οι νόρμες συμπεριφοράς.

Σ' αυτό το θεωρητικό πλαίσιο το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί ένα κρίσιμο εννοιολογικό εργαλείο για την ενδυνάμωση της έννοιας του πολίτη και την οικοδόμηση της κοινωνίας πολιτών, ενσωματώνοντας νόρμες εμπιστοσύνης και ανταποδοτικότητας και διευκολύνοντας μ' αυτόν τον τρόπο την επίτευξη συλλογικής δράσης μεταξύ ατομικών φορέων δράσης. Αναφέρεται σε «θεμελιώδεις κοινωνικές αρετές, όπως εμπιστοσύνη, νόρμες ανταποδοτικότητας και δίκτυα αυθόρμητης συμμετοχής των πολιτών που συμβάλλουν στη βελτίωση της αποτελεσματικότητας της κοινωνίας διευκολύνοντας την επίτευξη συλλογικής δράσης» (Putnam, 1993, σ. 167). Η εμπιστοσύνη αποτελεί την πρώτη σημαντική μορφή κοινωνικού κεφαλαίου, δεδομένου ότι συνδέεται άμεσα με τη μεταβλητότητα και ως εκ τούτου αβεβαιότητα που χαρακτηρίζουν τα σύγχρονα πολύπλοκα θεσμικά μορφώματα και θεωρείται ως το κρίσιμο θεωρητικό εργαλείο για την άρση αυτής της αβεβαιότητας, μορφοποιώντας τις σχέσεις μεταξύ των θεσμικών εταίρων και διευκολύνοντας την επίτευξη συλλογικής δράσης. Η διευρυμένη εμπιστοσύνη που είναι απαραίτητη στα πλαίσια των σύγχρονων θεσμικών μορφωμάτων, όμως, εμπεδώνεται μέσα από δύο συναφείς μορφές κοινωνικού κεφαλαίου, τις νόρμες ανταποδοτικότητας και τα δίκτυα αυτοδέσμευσης των πολιτών. Η γενικευμένη ανταποδοτικότητα (generalized reciprocity) που αποτελεί την πιο σημαντική νόρμα πηγάζει από τη διαρκή αλληλεπίδραση μεταξύ των φορέων δράσης, στο πλαίσιο της οποίας δημιουργούνται αμοιβαίες προσδοκίες μεταξύ των φορέων ότι τα οφέλη που απολαμβάνει ένας φορέας δράσης σαν αποτέλεσμα της συμμετοχής του στη διαδικασία ανταλλαγής θα πρέπει να τα ανταποδώσει στους άλλους φορείς κάποια στιγμή στο μέλλον (Coleman, 1990). Έτσι, κοινωνικά ή θεσμικά μορφώματα στα οποία η νόρμα γενικευμένης ανταποδοτικότητας είναι κυρίαρχη μπορούν ευκολότερα να αποφεύγουν την καιροσκοπική συμπεριφορά συγκεκριμένων φορέων δράσης και συνεπώς να επιλύουν προβλήματα συλλογικής δράσης, συμβιβάζοντας ατομικό συμφέρον και αλληλεγγύη. Η γενικευμένη ανταποδοτικότητα με τη σειρά της συνδέεται στενά με πυκνά δίκτυα αυτοδέσμευσης και κοινωνικής ανταλλαγής,³ στα πλαίσια των οποίων ο βασικός

3. Η γενικευμένη ανταποδοτικότητα ως μια μορφή/νόρμα του κοινωνικού κεφαλαίου αποτελεί την πιο σημαντική προϋπόθεση για τη διαδικασία της πολιτικής ανταλλαγής. Δεδομένου ότι η νόρμα εκπηγάζει από την πολυπλοκότητα της διαδικασίας της κοινωνικής ανταλλαγής με την ευρύτερη έννοια, θεωρείται ως κρίσιμη λειτουργία στην οποία στηρίζεται η πολιτική

ιστός σχέσεων και αλληλεπιδράσεων μεταξύ ανταποδοτικότητας, υπόληψης-φήμης και εμπιστοσύνης αναπτύσσεται με αμοιβαία ενισχυτικό τρόπο (El. Ostrom, 1998). Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι νόρμες και κατά συνέπεια το κοινωνικό κεφάλαιο αναδύονται και ισχυροποιούνται μέσα από τις διαδικασίες της κοινωνικοποίησης και της επιβολής κυρώσεων, και μ' αυτή την έννοια η θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου θεωρείται συμβατή με το μοντέλο «περιορισμένης ορθολογικότητας» για την προώθηση των νορμών στο οποίο στηρίζεται η εξελικτική προσέγγιση των νορμών του R. Axelrod (1997, σ. 40-68).⁴

Όπως είναι προφανές, σημαντικές παράμετροι που συνδέονται άμεσα με την ανάδυση και ενδυνάμωση των κοινωνικών νορμών (κοινωνικού κεφαλαίου) καθώς επίσης και με την επίτευξη συλλογικής δράσης είναι οι έννοιες της εξουσίας (ισχύος) και της πολιτικής ανταλλαγής, οι οποίες αποτελούν σε κάθε περίπτωση κρίσιμα ζητήματα στο

ανταλλαγή. Έτσι, σε ένα ευρύ φάσμα τομέων δημόσιας πολιτικής, η γενικευμένη ανταποδοτικότητα θεωρείται ως προϋπόθεση για τη δημιουργία δικτύων και την οικοδόμηση θεσμών, υποστηρίζοντας τη διαδικασία πολιτικής ανταλλαγής μεταξύ των φορέων δράσης (Cooke and Morgan, 1998).

4. Η εξελικτική προσέγγιση της ανάδυσης και ενδυνάμωσης των νορμών του R. Axelrod (1997) στηρίζεται σε ένα μοντέλο «περιορισμένης ορθολογικότητας», η θεμελιώδης υπόθεση του οποίου είναι ότι κατά τη διαδικασία επιλογής στο πλαίσιο πολύπλοκων θεσμικών μορφωμάτων οι φορείς δράσης είναι πιο πιθανόν να χρησιμοποιούν τη μέθοδο «δοκιμής-λάθους» παρά μια αμιγή διαδικασία ορθολογικής επιλογής με βάση τη μεγιστοποίηση της ατομικής ευημερίας. Έτσι, ατομικοί φορείς δράσης τείνουν περισσότερο σε μακροχρόνιες επιλογές προσαρμογής της συμπεριφοράς τους προς επιτυχημένα παραδείγματα του περιβάλλοντος, παρά σε βραχυχρόνιες επιλογές που βασίζονται σε υπολογισμούς μεθοδολογικού ατομικισμού με στόχο τη μεγιστοποίηση της ατομικής ευημερίας. Μέσω αυτής της διαδικασίας, νόρμες που αποδεικνύονται περισσότερο αποτελεσματικές είναι πιο πιθανόν να επιβιώσουν στο χρόνο από άλλες. Σ' αυτό το πλαίσιο, μεταξύ των διαφόρων μηχανισμών που χρησιμοποιούνται για την ενδυνάμωση/εμπέδωση των νορμών (π.χ., κυριαρχία, νόμος, εσωτερίκευση κ.λπ.), ο σημαντικότερος είναι ένας συγκεκριμένος μηχανισμός που αποκαλείται «μετανόρμες». Ο μηχανισμός αυτός βασίζεται στη βούληση των συνεργαζόμενων φορέων να τιμωρούνται όχι μόνον τα άτομα που παραβιάζουν μια νόρμα, αλλά επίσης και εκείνοι οι φορείς δράσης που δεν φροντίζουν για την ενδυνάμωση της νόρμας (δεν συμμετέχουν, δηλαδή, στην τιμωρία αυτών που παραβιάζουν τη συγκεκριμένη νόρμα). Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα σ' αυτό το πλαίσιο προέρχεται από το χώρο των Διεθνών Σχέσεων, όπου η στήριξη της επιβολής κυρώσεων σε συγκεκριμένες χώρες (π.χ., Ιράκ, Γιουγκοσλαβία) για τη μη συμμόρφωσή τους με τους διεθνείς κανόνες (νόρμες) επιτυγχάνεται μέσω ενός μηχανισμού που προβλέπει την τιμωρία και όλων εκείνων των χωρών που εμφανίζονται απρόθυμες να συμμετάσχουν στη στήριξη και εφαρμογή των συγκεκριμένων κυρώσεων. Όπως είναι φανερό, οι πιο κρίσιμες μορφές του μηχανισμού των μετανορμών είναι αυτές της φήμης και της επιβολής κυρώσεων.

πλαίσιο της πολιτικής επιστήμης. Ο Dowding (1996, σ. 5) διακρίνει μεταξύ «εξουσίας του αποτελέσματος» –την ικανότητα, δηλαδή, ενός φορέα δράσης να επιφέρει ή να οδηγήσει σε συγκεκριμένο αποτέλεσμα– και «κοινωνικής εξουσίας» –την ικανότητα, δηλαδή, ενός φορέα δράσης να μεταβάλει εσκεμμένα τη δομή των κινήτρων ενός άλλου φορέα ή φορέων δράσης και έτσι έμμεσα να οδηγήσει ή να βοηθήσει προς την κατεύθυνση συγκεκριμένων αποτελεσμάτων. Στα πλαίσια της θεωρίας των κοινωνικών δικτύων εντούτοις, ο ορισμός της εξουσίας από τον L. Metcalfe (1981, σ. 504) ως «ικανότητας για επίτευξη υψηλότερων επιπέδων συλλογικής επίδοσης» είναι πιο πρόσφορος, δεδομένου ότι συλλαμβάνει την έννοια της εξουσίας ως αποτέλεσμα συλλογικής δράσης μεταξύ των ατομικών φορέων. Ωστόσο, δεδομένου ότι τα κοινωνικά δίκτυα χαρακτηρίζονται από σημαντικό βαθμό εξειδίκευσης και αλληλεξάρτησης μεταξύ των επιμέρους ατομικών φορέων δράσης ως προς τους πόρους, οι σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό των δικτύων βασίζονται κυρίως στη διαδικασία της ανταλλαγής. Οι σχέσεις ανταλλαγής εμπεριέχουν ευρύ φάσμα πόρων, όπως χρήμα, πληροφορία ή αρμοδιότητα. Η λειτουργία της ανταλλαγής θεωρείται θεμελιώδης τρόπος για επίτευξη συλλογικής δράσης, μέσα από τη διαδικασία κατά την οποία πιθανότητες για δράση που συνδέονται με την κατοχή αμοιβαία επωφελών πόρων ανταλλάσσονται μεταξύ ατομικών φορέων δράσης. Κατά συνέπεια, η ανταλλαγή, όπως και η εξουσία, προϋποθέτει την ύπαρξη ενός πλαισίου διαπραγμάτευσης στο οποίο φορείς δράσης προσφέρουν πόρους για την επίτευξη των στόχων τους.

Στο πλαίσιο των εγγενών για τα κοινωνικά δίκτυα διαδικασιών διαπραγμάτευσης και ανταλλαγής υπάρχουν τέσσερις τρόποι για την επίτευξη συλλογικής επίδοσης μεταξύ των φορέων μέσω της άσκησης της εξουσίας: πειθώ, απειλή, ανταπόδοση ή συνδυασμός απειλών και προσφορών (Dowding, 1991, σ. 68). Η ενεργοποίηση των ως άνω μηχανισμών στα πλαίσια της διαδικασίας διαπραγμάτευσης προϋποθέτει ότι κάθε φορέας δράσης διαθέτει τουλάχιστον μια ελάχιστη ποσότητα πόρων. Κατά τον Harsanyi (1969), υπάρχουν τέσσερις κατηγορίες σημαντικών πόρων σ' αυτό το πλαίσιο: α) πληροφορία ή γνώση, β) νομιμοποιημένη αρμοδιότητα, γ) μη εξαρτώμενα από συνθήκες κίνητρα (unconditional incentives – όπως π.χ. ο νόμος) και δ) κίνητρα εξαρτώμενα από συνθήκες (conditional incentives), όπως ο βαθμός συμμόρφωσης, δηλαδή μεταβολή συμπεριφοράς, κατά την επιθυμία του ισχυρότερου. Επιπροσθέτως, η φήμη και η επιμονή (πείσμα) αποτελούν

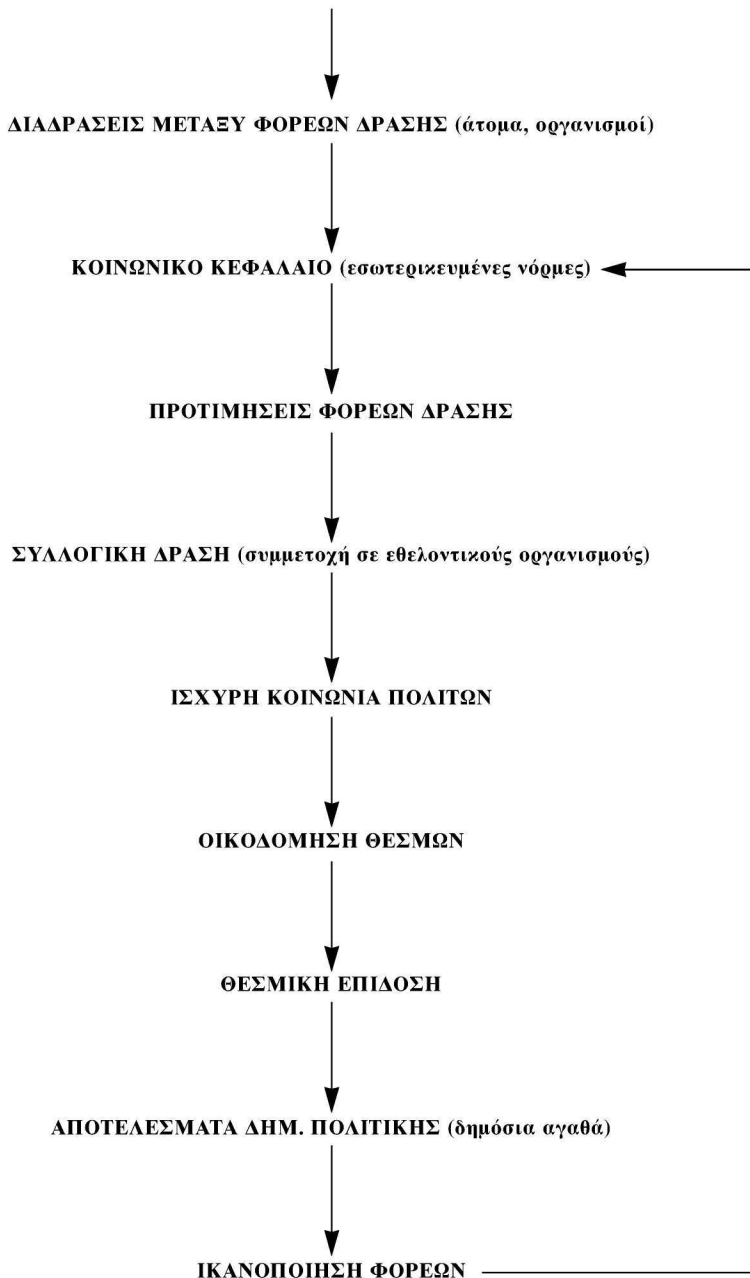
σημαντικούς πόρους στο πλαίσιο της διαπραγματεύσεως και συνεπώς για την υπέρβαση προβλημάτων συλλογικής δράσης, όταν μια ομάδα αδυνατεί να κινητοποιηθεί για κοινή δράση.

Η γνώση και η πληροφορία θεωρούνται ως οι σημαντικότερες πηγές εξουσίας για την ενδυνάμωση των κοινωνικών νορμών και τη διευκόλυνση συλλογικής δράσης στο πλαίσιο των κοινωνικών δικτύων για δύο κυρίως λόγους. Από τη μία πλευρά, το πιο αποτελεσματικό εργαλείο για εθελοντική συμμετοχή των φορέων στη συλλογική επίδοση είναι η πειθώ. Από την άλλη, επειδή η πληροφορία και η γνώση θεωρούνται ως κρίσιμοι πόροι στο πλαίσιο ενός διοργανωτικού περιβάλλοντος που κυριαρχείται από αβεβαιότητα και αλληλεξάρτηση, παρέχουν τη δυνατότητα στους φορείς που κατέχουν την πληροφορία και τη γνώση να επηρεάζουν την πολιτική διαδικασία, επιβάλλοντας τη δική τους ερμηνευτική προσέγγιση σε σχέση με την επισήμανση και αξιολόγηση των προς επίλυση προβλημάτων, δεδομένου ότι αυτό μπορεί να οδηγήσει σε μεταβολή της συμπεριφοράς των άλλων φορέων. Έτσι, επηρεάζοντας την πολιτική διαδικασία μέσω των διαδικασιών επισήμανσης/αναγνώρισης των προβλημάτων και παροχής λύσεων, η πληροφορία και η γνώση ως πηγές εξουσίας παίζουν ρόλο στο να πεισθούν οι φορείς να συμμετάσχουν στη συλλογική δράση. Επιπροσθέτως, δεδομένου ότι οι πρόσφατες τεχνολογικές εξελίξεις διευκολύνουν σε σημαντικό βαθμό τη διάχυση της πληροφορίας και της γνώσης μεταξύ των φορέων δράσης, και συνεπώς μια σχετικά πιο ισορροπημένη διάχυση της εξουσίας σε σύγκριση με προηγούμενα συστήματα κοινωνικής διαφοροποίησης όπου η εξουσία ήταν συνδεδεμένη με την κατοχή άλλων πόρων (π.χ., κεφάλαιο), η κυριαρχία της γνώσης και της πληροφορίας ως πηγών εξουσίας αναπροσδιορίζει το ρόλο της εξουσίας και της κοινωνικής διαφοροποίησης στην ανάδυση και ενδυνάμωση των κοινωνικών νορμών.⁵

5. Στο σημείο αυτό αξίζει να τονισθεί η επικαιρότητα της προσέγγισης του θέματος των κοινωνικών νορμών από τον Κ. Μαξ, σύμφωνα με την οποία οι κοινωνικές νόρμες επιβάλλονται από την εκάστοτε άρχουσα τάξη, ενώ η εμπέδωσή τους βασίζεται στην απατηλή συνειδητοποίηση (false consciousness) εκ μέρους των καταπιεζόμενων τάξεων. Παρά το γεγονός ότι η ανάδυση του ρόλου της γνώσης και της πληροφορίας, ως κυρίαρχων πηγών εξουσίας, στην εμπέδωση των κοινωνικών νορμών θέτει υπό αμφισβήτηση τις θεωρητικές υποθέσεις της κλασικής ταξικής ανάλυσης, η μαρξική προσέγγιση εξακολουθεί να θεωρείται σημαντικό εργαλείο για τη μελέτη του θέματος της ανάδυσης και ενδυνάμωσης των κοινωνικών νορμών, ιδιαίτερα σε συστήματα που χαρακτηρίζονται από αυξημένη διαφοροποίηση μεταξύ ατομικών ή θεσμικών φορέων δράσης ως προς την κατοχή ισχύος (εξουσίας).

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφής η διαδικασία μέσω της οποίας το κοινωνικό κεφάλαιο, ενώ αποτελεί αρχικά παραπροϊόν της διαδικασίας ανταλλαγής μεταξύ ατομικών φορέων δράσης, μετατρέπεται σε δημόσιο αγαθό, με την έννοια του κοινωνικού πόρου που είναι διαθέσιμος σε οποιονδήποτε ατομικό φορέα και διευκολύνει τη συλλογική δράση. Μ' αυτή την έννοια θεωρείται ως το κατάλληλο εργαλείο για τη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ της ορθολογικής/ιδιοτελούς δράσης και της κοινωνικής δομής (Coleman, 1988· Ostrom, 1995) και συνακόλουθα για τη διευκόλυνση της λειτουργίας κοινωνικοποίησης. Παρόλο ότι ο ορισμός του κοινωνικού κεφαλαίου από τον Coleman (1990, σ. 300-302) ως «οι εγγενείς σε κάθε κοινωνική οργάνωση κοινωνικές αρετές που συνιστούν συσσωρευμένο κεφάλαιο για το άτομο» υπονοεί ότι αφορά ατομικούς φορείς δράσης (πρόσωπα), είναι ευρύτερα αποδεκτό ότι αποτελεί επίσης κρίσιμο παράγοντα που διευκολύνει τη συλλογική δράση μεταξύ θεσμικών (συλλογικών) φορέων δράσης (Coleman, 1988). Ως εκ τούτου, η εθελοντική συνεργασία είναι ευκολότερη σε κοινωνικά ή θεσμικά μορφώματα όπου υπάρχει παρουσία κοινωνικού κεφαλαίου, και συνεπώς η επιδίωξη παραγωγής συλλογικών αγαθών δεν αντιστρατεύεται τις επιδιώξεις μεγιστοποίησης της ατομικής ευημερίας. Έτσι, το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί συστατικό στοιχείο της συμπεριφορικής επανάστασης στην πολιτική επιστήμη, η οποία δίδει έμφαση στην ανάπτυξη ενός νέου θεωρητικού προσανατολισμού που αντιμετωπίζει την κοινωνική δομή και τη θεσμική επίδοση ως αλληλεξαρτώμενες μεταβλητές. Είναι γι' αυτό το λόγο, εξάλλου, που κοινωνικό κεφάλαιο και κοινωνικές νόρμες θεωρούνται έννοιες-κλειδιά στο πλαίσιο της νεοθεσμικής προσέγγισης (North D., 1990) στο χώρο των κοινωνικών επιστημών γενικά και της πολιτικής επιστήμης ειδικότερα, με την έννοια ότι, ως άτυποι θεσμοί, παίζουν καθοριστικό ρόλο στην επίτευξη συλλογικής δράσης και συνεπώς πολιτικών αποτελεσμάτων με μειωμένο κόστος συναλλαγών (transaction costs) σε σύγκριση με τους τυπικούς θεσμούς εξωτερικής επιβολής, όπως νόμοι ή ιεραρχικά συστήματα.

Συμπερασματικά, όπως απεικονίζει το ακόλουθο Διάγραμμα, το κοινωνικό κεφάλαιο, μέσω της επιρροής που ασκεί στη διαμόρφωση της ταυτότητας και των προτιμήσεων των φορέων δράσης σχετικά με τη συμμετοχή τους σε συλλογικές δραστηριότητες της κοινωνίας πολιτών, αποτελεί σημαντική συνιστώσα της διαδικασίας κοινωνικοποίησης και μια έννοια-κλειδί στα πλαίσια του πλουραλιστικού παραδείγματος εκπροσώπησης συμφερόντων. Σ' αυτό το περιβάλλον δημόσιας πολιτικής το κοινωνικό κεφάλαιο λειτουργεί ως μια ημι-ανεξάρτητη μεταβλητή

Ο ΚΥΚΛΟΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

(με την έννοια ότι εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τη διαδικασία ανταλλαγής), η οποία διευκολύνει την επίτευξη συλλογικής δράσης μεταξύ των φορέων, συμβάλλοντας έτσι στην ισχυροποίηση της κοινωνίας πολιτών. Η κοινωνία πολιτών με τη σειρά της αποτελεί κατά κάποιον τρόπο ενδιάμεση μεταβλητή που επηρεάζει καθοριστικά το επίπεδο θεσμικής αποδοτικότητας και επίδοσης και συνεπώς τα αποτελέσματα της δημόσιας πολιτικής. Τέλος, η ικανοποίηση των φορέων δράσης από τα αποτελέσματα της πολιτικής ανατροφοδοτεί και ενδυναμώνει τα υπάρχοντα αποθέματα κοινωνικού κεφαλαίου. Κατά συνέπεια, υπάρχει ισχυρή συσχέτιση μεταξύ του κύκλου του κοινωνικού κεφαλαίου και της θεσμικής αποδοτικότητας στη δημόσια πολιτική.

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΑΙ Η ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Υπάρχει διαρκώς αυξανόμενη εμπειρία από ένα ευρύ φάσμα τομέων δημόσιας πολιτικής σχετικά με τη σύνδεση μεταξύ παρουσίας κοινωνικού κεφαλαίου, ισχυρής κοινωνίας πολιτών και αποτελεσματικότητας στη δημόσια πολιτική. Παρόλο ότι η παρουσίαση αναλυτικών στοιχείων από κάποια συγκεκριμένη έρευνα περίπτωσης είναι πέρα από τους σκοπούς αυτού του άρθρου, σ' αυτό το τμήμα παρουσιάζονται συνοπτικά αποτελέσματα έρευνας αναφορικά με τη συσχέτιση μεταξύ κοινωνικού κεφαλαίου –και ιδιαίτερα της διαπροσωπικής εμπιστοσύνης– και ποιότητας της δημοκρατίας, όπως επίσης και πολιτικών αποτελεσμάτων από δύο σημαντικούς τομείς δημόσιας πολιτικής, δηλαδή της περιφερειακής και της περιβαλλοντικής.

Η αναγνώριση της διασύνδεσης μεταξύ του επιπέδου της διαπροσωπικής εμπιστοσύνης, της οικονομικής ανάπτυξης και του βαθμού ικανοποίησης των ατομικών φορέων από τη λειτουργία της δημοκρατίας αποτελεί σημαντικό αποτέλεσμα έρευνας στον τομέα της συγκριτικής πολιτικής κατά την τελευταία δεκαετία (R. Inglehart, 1988, 1999). Συγκεκριμένα, όπως δείχνουν μελέτες βασιζόμενες σε στοιχεία των Δημοσκοπήσεων Παγκόσμιων Αξιών (World Values Surveys), το επίπεδο της διαπροσωπικής εμπιστοσύνης συσχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με τα επίπεδα οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικής ευημερίας σε παγκόσμιο επίπεδο. Από την άλλη πλευρά, η παρουσία αποθεμάτων κοινωνικού κεφαλαίου φαίνεται ότι συνδέεται στενά με την ποιότητα της δημοκρατίας τόσο στην Ευρώπη όσο και στις ΗΠΑ (Putnam, 1993, 1995a,b, Uslander, 1999· Rose and Haerpfer, 1998). Τέλος, η βασιζόμενη στο κοινωνικό κεφάλαιο συλλογική δράση συσχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με τα

αποτελέσματα της δημόσιας πολιτικής και ιδιαίτερα με την παροχή δημοσίων αγαθών, ιδιαίτερα σε χώρες με πλουραλιστική παράδοση ως προς τη διαμεσολάβηση συμφερόντων. Στην περίπτωση της Ελλάδας, παρά το γεγονός ότι υπάρχει σημαντική υστέρηση στην έρευνα του κοινωνικού κεφαλαίου (διαπροσωπική εμπιστοσύνη, συμμετοχή σε εθελοντικές οργανώσεις), οι αδυναμίες σε όλους σχεδόν τους τομείς δημόσιας πολιτικής, τόσο ως προς τη ρυθμιστική λειτουργία (π.χ., τομέας ΜΜΕ) όσο και ως προς την παροχή δημοσίων αγαθών (π.χ., τομείς υγείας, εκπαίδευσης), είναι χαρακτηριστικές του χαμηλού επιπέδου θεσμικής επίδοσης και αδύναμης κοινωνίας πολιτών. Κατά συνέπεια, η σύγχρονη κοινωνική έρευνα είναι απαραίτητο να επικεντρωθεί στη διαπίστωση του βαθμού συσχέτισης μεταξύ αδυναμιών στη δημόσια πολιτική και της σχεδόν «παραδοσιακής» αδυναμίας της κοινωνίας πολιτών.

Στον τομέα της περιφερειακής πολιτικής, το κοινωνικό κεφάλαιο και η ισχυρή κοινωνία πολιτών θεωρούνται θεμελιακά στοιχεία της αποκαλούμενης κουλτούρας συνεργασίας, η οποία αποτελεί κρίσιμο ποιοτικό χαρακτηριστικό που στηρίζει την τεχνολογική καινοτομία, τη θεσμική διαδικασία συλλογικής εκμάθησης, την ευελιξία και επομένως την ανταγωνιστικότητα των περιφερειακών οικονομιών της Ευρώπης και των ΗΠΑ. Έτσι, αποτελέσματα επιστημονικής έρευνας από περιφέρειες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως η Βάδη-Βυρτεμβέργη, η Καταλωνία, η Ουαλία και οι περιφέρειες της αποκαλούμενης «Τρίτης Ιταλίας» (Tuscany, Emilia Romagna κ.λπ.) (Cooke and Morgan, 1998), και των ΗΠΑ, όπως η Silicon Valley (Sabel, 1993), κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες παρέχουν σημαντική εμπειρία σχετικά με τη συσχέτιση μεταξύ παρουσίας κοινωνικού κεφαλαίου και επιτυχών αποτελεσμάτων της περιφερειακής πολιτικής σε όρους τεχνολογικής καινοτομίας, ανταγωνιστικότητας, ανάπτυξης και προσαρμογής στο ραγδαία μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Αντιθέτως, συμπεράσματα έρευνας από τη Νότια Ιταλία (Putnam, 1993· Grote, 1997· Banfield, 1958) και την Ελλάδα (Paraskevopoulos C.J., 1998, 2001a,b) συνδέουν τα πενιχρά αποτελέσματα των στρατηγικών περιφερειακής ανάπτυξης στις χώρες αυτές με τις αδυναμίες της θεσμικής υποδομής ως αποτέλεσμα της ανυπαρξίας κοινωνικού κεφαλαίου και συνεπώς της ανίσχυρης κοινωνίας πολιτών.

Τέλος, στον τομέα της πολιτικής περιβάλλοντος, ενδιαφέροντα στοιχεία προκύπτουν από τα αποτελέσματα πρόσφατης έρευνας από ένα ευρύ φάσμα δυτικών δημοκρατιών (Scruggs, 1999). Συγκεκριμένα, φαίνεται ότι υπάρχει ένας αρκετά υψηλός βαθμός συσχέτισης μεταξύ επιπέδου αποδοτικότητας της περιβαλλοντικής πολιτικής και κυριαρχίας

του κορπορατισμού στο σύστημα εκπροσώπησης των συμφερόντων. Με άλλα λόγια, χώρες με παράδοση στο μοντέλο της αποκαλούμενης «κοινωνικής αγοράς» και στον κορπορατισμό ως κυρίαρχο παράδειγμα διαμεσολάβησης των συμφερόντων (Γερμανία, Σκανδιναβικές χώρες) δείχνουν γενικά να βρίσκονται υψηλότερα σε περιβαλλοντικές επιδόσεις σε σχέση με τις παραδοσιακά πλουραλιστικές δημοκρατίες αγγλο-σαξονικού τύπου (Ην. Βασίλειο, ΗΠΑ), η διακυβέρνηση των οποίων βασίζεται περισσότερο στο μοντέλο της αγοράς. Το ενδιαφέρον, εντούτοις, είναι ότι οι παραδοσιακά κορπορατιστικές χώρες θεωρούνται ταυτόχρονα και ως «πλούσιες» χώρες όσον αφορά την παρουσία κοινωνικού κεφαλαίου και ισχυρής κοινωνίας πολιτών. Σε κάθε περίπτωση, όμως, ο βαθμός συσχέτισης μεταξύ κορπορατισμού και ισχυρής κοινωνίας πολιτών αποτελεί ένα πολύ ενδιαφέρον πεδίο έρευνας στο πλαίσιο της σύγχρονης πολιτικής επιστήμης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το άρθρο αυτό συζήτησε τις επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης στις δομές της δημόσιας πολιτικής τόσο σε εθνικό όσο και σε υπερεθνικό επίπεδο διακυβέρνησης, δίδοντας έμφαση στα προβλήματα συλλογικής δράσης, στις μεταβολές στο σύστημα εκπροσώπησης συμφερόντων και στην παραγωγή και παροχή δημοσίων αγαθών. Σ' αυτό το αναλυτικό πλαίσιο, θα πρέπει να τονισθούν τα παρακάτω συμπεράσματα.

Πρώτον, παρά την αξιοσημείωτη παρουσία στοιχείων κορπορατισμού στο σύστημα εκπροσώπησης των συμφερόντων στις περισσότερες χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης (οπσωδήποτε ο κορπορατισμός δεν είναι ακόμα νεκρός κατά την προσφιλή έκφραση του Ph. Schmitter) και την ύπαρξη ενός ανάμεικτου συστήματος εκπροσώπησης σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, η παγκοσμιοποίηση έχει υποσκάψει σε σημαντικό βαθμό τις θεμελιώδεις κορπορατιστικές διευθετήσεις, και ως εκ τούτου υπάρχει ήδη εμπειρία μιας σταδιακής μεταβολής στο σύστημα διαμεσολάβησης των συμφερόντων από το κορπορατιστικό παράδειγμα στον πλουραλισμό τόσο σε εθνικό όσο και σε υπερεθνικό επίπεδο. Δεύτερον, στο πλαίσιο αυτού του μάλλον πλουραλιστικού περιβάλλοντος που διαμορφώνεται στη δημόσια πολιτική, ο ρόλος της κοινωνίας πολιτών είναι κρίσιμος σε δύο κείριους τομείς, δηλαδή τη ρυθμιστική λειτουργία και την παροχή δημοσίων αγαθών. Οι υπάρχουσες, εντούτοις, θεωρητικές προσεγγίσεις που βασίζονται κυρίως στην υπόθεση των επιλεκτικών κινήτρων ως μέσου για επίτευξη συλλογικής δράσης και οργάνωσης

των συμφερόντων είναι ανεπαρκείς, επειδή αδυνατούν να συλλάβουν την πολυπλοκότητα της συνεργασίας στα πλαίσια ενός ανταγωνιστικού περιβάλλοντος εκπροσώπησης. Ως εκ τούτου, τα βασιζόμενα σε ατομικούς φορείς δράσης μοντέλα αναδύονται ως κυρίαρχα ίσως παραδείγματα συλλογικής δράσης για τον 21ο αιώνα, επειδή κυρίως καταφέρνουν να συγκεράσουν στοιχεία ανταγωνισμού και επίτευξης συνεργασίας. Τρίτον, οι κοινωνικές νόρμες και ιδιαίτερα το κοινωνικό κεφάλαιο παίζουν καθοριστικό ρόλο στο πλαίσιο των ως άνω μοντέλων, διευκολύνοντας τη συλλογική δράση μεταξύ ατομικών φορέων και ισχυροποιώντας έτσι την κοινωνία πολιτών. Τέλος, αποτελέσματα έρευνας σε ένα ευρύ φάσμα τομέων δημόσιας πολιτικής από διάφορες περιοχές του πλανήτη παρέχουν στοιχεία εμπειρικής θεμελίωσης των παραπάνω μεταβολών σε σχέση με τα κυρίαρχα για τις δυτικές δημοκρατίες κατά τις προηγούμενες δεκαετίες μοντέλα συλλογικής δράσης και εκπροσώπησης των συμφερόντων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amin A. and N. Thrift, 1994, «Living in the global», στο A. Amin and N. Thrift (eds), *Globalisation, Institutions and Regional Development in Europe*, σ. 1-22, Oxford, Oxford University Press.
- Axelrod Robert, 1984, *The Evolution of Cooperation*, New York, Basic Books.
- Axelrod Robert, 1997, *The Complexity of Cooperation: Agent-Based Models of Competition and Collaboration*, Princeton, Princeton University Press.
- Banfield E.C., 1958, *The Moral Basis of a Backward Society*, Glencoe, The Free Press.
- Barry Brian, 1978, *Sociologists, Economists and Democracy*, London, University of Chicago Press.
- Boyer Robert, 1988, «Technical Change and the Theory of Regulation», στο G. Dosi, C. Freeman, R. Nelson, G. Silverberg, and L. Soete (eds), *Technical Change and Economic Theory*, σ. 67-94, London, Pinter.
- Charalambis Dim., 1998, *Democracy and Globalization*, Athens, Exantas (in Greek).
- Cohen Jean, 1999, «Trust, voluntary association and workable democracy: the contemporary American discourse of civil society», στο Mark Warren (ed.), *Democracy and Trust*, σ. 208-248, Cambridge, Cambridge University Press.
- Coleman James S., 1988, «Social Capital in the Creation of Human Capital», *American Journal of Sociology*, vol. 94, Supplement, σ. 95-120.

- Coleman James, S., 1990, *Foundations of Social Theory*, chs. 8, 12, Cambridge MA, Belknap Press of Harvard University Press.
- Cooke Philip and Kevin Morgan, 1998, *The Associational Economy: Firms, Regions and Innovation*, Oxford, Oxford University Press.
- Dowding Keith M., 1991, *Rational Choice and Political Power*, Aldershot, Edward Elgar.
- Dowding Keith, 1996, *Power*, Buckingham, Open University Press.
- Dunleavy Patrick, 1991, *Democracy, Bureaucracy and Public Choice: Economic Explanations in Political Science*, London, Harvester Wheatsheaf.
- Giddens Anthony, 1984, *The Constitution of Society*, Cambridge, Polity Press.
- Gramsci A., 1971 «State and civil society», στο Quintin Hoare and Geoffrey Nowell Smith (eds and trans.), *Selections of the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, New York, International Publishers.
- Grote Juergen R., 1997, *Interorganizational Networks and Social Capital Formation in the «South of the South»*, Working Paper, RSC, No 97/38, Florence, EUI.
- Habermas J., 1989, *The Structural Transformation of the Public Sphere*, Cambridge, Mass, MIT Press.
- Hardin R., 1982, *Collective Action*, Baltimore MD, Johns Hopkins Univ. Press.
- Harsanyi J.C., 1969, «Measurement of Social Power, Opportunity Costs, and the Theory of Two-person Bargaining Games», στο Bell P. et al. (eds), 1969, *Political Power: A Reader*, London, Macmillan, σ. 226-238.
- Hirst Paul Q. and Grahame Thompson, 1996, *Globalization in question: the international economy and the possibilities of governance*, Cambridge, Polity Press.
- Hix Simon, 1999, *The Political System of the European Union*, London, Macmillan.
- Hood Christopher, 1998, *The Art of the State: Culture, Rhetoric, and Public Management*, Oxford, Oxford University Press.
- Inglehart R., 1988, «The Renaissance of Political Culture», *American Political Science Review*, vol. 82, no 4, σ. 1203-1230.
- Inglehart Ronald, 1999, «Trust, well-being and democracy», στο Mark Warren (ed.), *Democracy and Trust*, σ. 88-120, Cambridge, Cambridge University Press.
- Lipset S.M., 1959, *Political Man*, London, Heinemann.
- Majone G., 1998, «From the Positive to the Regulatory State: Causes and Consequences of Changes in the Mode of Governance», *Journal of Public Policy*, 17:2, σ. 139-167.
- Metcalf Les, 1981, «Designing precarious partnerships», στο P.C. Nystrom and W.H. Starbuck (eds), *Handbook of Organizational Design: Vol.1; Adapting organizations to their environments*, σ. 503-530, Oxford, Oxford University Press.

- North Douglass C., 1990, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Olson Mancur, 1965, *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*, Cambridge MA, Harvard University Press.
- Ostrom Elinor, 1990, *Governing the Commons: The evolution of institutions for collective action*, Cambridge, MA, Cambridge University Press.
- Ostrom Elinor, 1995, «Self-organization and Social Capital», *Industrial and Corporate Change*, vol. 4, no 1, σ. 131-159.
- Ostrom Elinor, 1998, «A Behavioral Approach to the Rational Choice Theory of Collective Action», *American Political Science Review*, vol. 92, no 1, σ. 1-22.
- Παγουλάτος Γ., 1999, «Ορθολογική επιλογή, παίγνια θετικού αθροίσματος και η ανάδειξη της συνεργασίας» *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 100, Γ.
- Paraskevopoulos C.J., 1998, «Social Capital and the Public/Private Divide in Greek Regions», *West European Politics*, vol. 21, no 2, σ. 154-177.
- Paraskevopoulos C.J., 2001a, *Interpreting Convergence in the European Union: Patterns of Collective Action, Social Learning and Europeanization*, London, Macmillan.
- Paraskevopoulos C.J., 2001b, «Social Capital, Learning and EU Regional Policy Networks: evidence from Greece», *Government and Opposition*, vol. 36, no 2, σ. 253-277.
- Πελαγίδης Θεόδ. Κ., 2001, *Πόσο έχει προχωρήσει η παγκοσμιοποίηση*; Αθήνα, Παπαζήσης.
- Putnam Robert D. with R. Leonardi and R.Y. Nanetti, 1993, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, Princeton University Press.
- Putnam Robert D., 1995a, «Bowling Alone: America's Declining Social Capital», *Journal of Democracy*, vol. 6, no 1, σ. 65-78.
- Putnam Robert D., 1995b, «Tuning In, Tuning Out: The Strange Disappearance of Social Capital in America», *Political Science and Politics*, vol. 28, no 4, σ. 664-683.
- Rose R. and C. Haerpfer, 1998, *New Democracies Barometer V: A 12-Nation Survey*, Glasgow, University of Strathclyde, Centre for the Study of Public Policy.
- Sabel Charles F., 1993, «Studied Trust: Building New Forms of Cooperation in a Volatile Economy», στο R. Swedberg (ed.), *Explorations in Economic Sociology*, σ. 104-144, New York, Russell Sage Foundation.
- Schmitter P.C and Lehbruch G. (eds), 1979, *Trends Towards Corporatist Intermediation*, London, Sage.
- Scruggs Lyle A., 1999, «Institutions and Environmental Performance in Seventeen Western Democracies», *British Journal of Political Science*, 29, σ. 1-31.
- Stigler G.J, 1971 «The Theory of Economic Regulation», *Bell Journal of Economics and Management Science*, vol. 6, no 2, σ. 3-21.

- Streeck, Wolfgang and Schmitter P.C., 1991, «From National Corporatism to Transnational Pluralism: Organised Interests in the Single European Market», *Politics and Society*, vol. 19, no. 2, σ. 133-164.
- Tiebut C., 1956, «A Pure Theory of Local Expenditure», *Journal of Political Economy*, 64/5, σ. 416-424.
- Tocqueville Alexis de, 1969, *Democracy in America*, George Lawrence (trans.), J.P. Mayer (ed.), Garden City, NY, Doubleday.
- Touraine Alain, 1981, *The Voice and the Eye*, Alan Duff (trans.), Cambridge, Cambridge University Press.
- Uslaner Eric M., 1999, «Democracy and social capital», στο Mark Warren (ed.), *Democracy and Trust*, σ. 121-150, Cambridge, Cambridge University Press.